

نوع مقاله:
پژوهشی

بازشناسی سفال زرین فام سده‌های سوم و چهارم هجری از سفالینه‌های تقلیدی زرین فام

زهرا اینانلو مقدم*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۸

مجله صنایع
پهن‌های ایرا

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹

صفحات ۲۷-۳۸

چکیده

زرین فام، یکی از تکنیک‌های تزیینی ابداعی در دوران اسلامی است. تکنیک تقلیدی زرین فام، حاصل تلاش بعضی سفالگران جهت تقلید ویژگی‌های بصری زرین فام‌های اولیه می‌باشد. این دو تکنیک، در شیوه تولید با یکدیگر متفاوت هستند اما از لحاظ مشخصات ظاهری آثار از جمله رنگ، نقش و در برخی موارد فرم، شباهت‌های بسیاری دارند. این شباهت‌ها، موجب گردیده تا در مواردی، سفالینه‌های تقلیدی زرین فام به اشتباه به عنوان تولیدات اولیه زرین فام معرفی گردند. این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است، در شناسایی ویژگی‌های هر دو شیوه مذکور و رفع این اشتباهات تلاش می‌کند. برای گردآوری اطلاعات این تحقیق از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است و نتایج آن نشان می‌دهد سفالینه‌های تقلیدی زرین فام، نتیجه تمایل و گرایش هنرمندان نیشابوری به تولید آثاری مشابه با سفال‌های زرین فام دوره عباسیان می‌باشد که به دلیل عدم دسترسی به دانش تولید زرین فام، به شیوه‌ای متفاوت انجام پذیرفته است. در ابتدای امر، سفالگران، در تقلید کامل از ویژگی‌های ظاهری نمونه‌های زرین فام اولیه کوشش نمودند اما به مرور، از تشابهات میان آثار کم شد و تقلید، به فن و رنگ تولیدات محدود گردید.

کلیدواژه‌ها:

سفال اسلامی، تقلیدی زرین فام، زرین فام اولیه، نیشابور، دوره عباسی.

* کارشناس ارشد هنر اسلامی. پست الکترونیک: z_moghaddam62@yahoo.com

۱. مقدمه

اسلام، علاوه بر نزدیک ساختن هنر سرزمین‌های تحت تسلط خویش، در تولید و پیشرفت برخی هنرها از جمله سفالگری نقش بسیار پراهمیتی دارد. شیوه تزئین زرین‌فام که ویژگی مهم آن درخشش فلزی و قابلیت کشیدن خطوط ظریف بر سطوح سرامیکی است را شاید بتوان یکی از مهم‌ترین تکنیک‌های ابداعی سفالگران دوران اسلامی دانست. این تکنیک تزئینی که بسیاری از هنرمندان را مجذوب خود نموده است، در بخش‌هایی از سرزمین ایران نیز تولید می‌شده است. در این میان، شاید بتوان شهر کاشان و آثار شاخص آن را مهم‌ترین تولیدات این شیوه تزئینی دانست. با این همه در جغرافیای ایران و در قرون اولیه، می‌توان تولیدات دیگری را مشاهده کرد که در ظاهر شبیه محصولات زرین‌فام اولیه هستند. این گروه که با عنوان ظروف تقلیدی زرین‌فام شناخته می‌شوند، اگر چه فاقد ویژگی‌های فنی زرین‌فام‌اند، اما خود جایگاه ویژه‌ای در تاریخ سرامیک اسلامی دارند.

فراوانی نمونه‌های زرین‌فام اولیه و شباهت ظاهری آنها به سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام، سبب دشواری تشخیص این دو تکنیک از یکدیگر و بروز اشتباهاتی می‌شود. شاید بتوان عدم اطلاع دقیق در زمینه تکنیک‌های زرین‌فام و تقلیدی زرین‌فام و همچنین ابهام در تعریف و شناخت دو تکنیک ذکرشده را دلیلی دیگر بر شناسایی نادرست آنها دانست. از این رو، این مقاله سعی دارد با شناخت دو تکنیک یاد شده و بررسی ویژگی‌های هر یک و همچنین مقایسه تطبیقی نمونه‌ها، متخصصان را در تشخیص صحیح این دو رهنمون سازد. در این پژوهش ابتدا به روش کتابخانه‌ای و اسنادی، اطلاعات مورد نیاز از منابع مکتوب، سایت موزه‌ها و دیگر سایت‌های معتبر، گردآوری شدند و در نهایت، با بررسی و تحلیل منابع و نمونه‌های موجود به شیوه توصیفی و تحلیلی، سعی در شناخت و مقایسه این دو نوع سفالینه شده است.

۲. پیشینه تحقیق

به طور کلی، در منابع متعدد سفال اسلامی، به سفالینه‌های زرین‌فام اولیه و سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام اشاره شده است و برخی نمونه آثار، معرفی شده‌اند. اما با نگاهی کلی روشن می‌شود که در این منابع، تنها به صورت کوتاه و گذرا، تشابهات و وجوه تمایز این نوع سفالینه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. جلد هفتم مجموعه هنرهای اسلامی و در کتاب سفال اسلامی تألیف ارنست ج. گروبه (۱۳۸۴)، به سفال زرین‌فام دوران عباسی توجه شده و آنها را به سه دسته تقسیم کرده است. گروبه، سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام را بخشی از مجموعه سفال سامانی منظور کرده و با بررسی چندین نمونه، به توضیح آنها می‌پردازد. از دیگر پژوهشگرانی که سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام و زرین‌فام‌های اولیه را مورد ارزیابی قرار داده‌اند، الیور واتسون (۲۰۰۴) است که در کتاب *Ceramic from Islamic Lands*، درباره نقوش زرین‌فام و تقسیم‌بندی انواع زرین‌فام‌های دوران عباسی سخن گفته است. همچنین با معرفی یک نمونه از سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام، بیان می‌کند که این ظروف به دلیل استفاده از مواد اولیه کم‌هزینه و نوع پخت آنها، از نمونه‌های اصلی زرین‌فام ارزان‌تر بودند. فهروری (۲۰۰۰) در کتاب *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*، سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام را در زیرگروه سفالینه‌های نقاشی گلابه‌ای قرار داده و تولید این ظروف را تقلیدی از سفالینه‌های زرین‌فام دوره عباسی می‌داند.

شاید بتوان یکی از بهترین منابع درباره سفالینه‌های زرین‌فام دوره عباسی را کتاب *Luster pottery* تألیف کایگر اسمیت (۱۹۸۵) دانست که به جنبه‌های تکنیکی، تزئینی و تاریخی این سفالینه‌ها توجه نموده است. پانکار اوغلو (۲۰۰۷) در کتاب *Perpetual Glory* با بررسی چندین سفال تقلیدی زرین‌فام، تفاوت عمده سفالینه‌های زرین‌فام اولیه با سفالینه‌های تقلیدی را در درخشش فلزی آثار بیان کرده است. ویلسن آلن (۱۳۸۷) در کتاب سفالگری از آغاز تا دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد به قدمت سفالینه‌های زرین‌فام عباسی اشاره دارد. توحیدی (۱۳۸۷) نیز در کتاب فن و هنر سفالگری، سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام را در زیرگروه سفال قرن سوم و چهارم هجری قرار می‌دهد و آنها را با عنوان سفالینه لعاب گلی با لعاب‌های درخشان معروف به زرین‌فام اولیه معرفی می‌کند.

۳. شناخت تکنیک زرین‌فام

بدیهی است پیش از آن که بخواهیم از راه مقایسه تطبیقی سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام و سفالینه‌های شیوه زرین‌فام اولیه مطلبی به دست آوریم، نخست می‌بایست درک صحیحی از شیوه تزئین سفالینه‌های زرین‌فام داشته باشیم. زیرا بسیاری از اشتباهات روی داده در حوزه پژوهش‌های مرتبط با این موضوع، حاصل عدم شناخت شیوه تولید سفالینه‌های زرین‌فام بوده است. در واژه‌نامه‌های انگلیسی، واژه «لاستر»^۱، به معنی برق، جلا و درخشندگی آمده است اما در زمینه دانش سرامیک، لاستر از گروه لعاب‌های احیایی و در واقع «لعاب‌هایی هستند که در سطح آنها بر اثر عمل احیا قشر نازک فلزی تشکیل می‌شود» (عباسیان ۱۳۷۹، ۱۸۶). از ویژگی‌های اصلی این گونه لعاب‌ها، جلای فلزی آثار می‌باشد که به شیوه‌های مختلف در شرایط احیاء درون کوره و یا در برخی مواقع، خارج از کوره به وجود می‌آیند.

زرین‌فام، یکی از انواع لعاب‌های لاستر می‌باشد که توسط سفالگران مسلمان ابداع گردیده است. در این روش، ابتدا قطعه سرامیکی با لعابی معمولاً سفید رنگ، پوشیده و پخته می‌شود. سپس سطح آن را با ترکیبی از نمک‌های نقره، مس، یک واسطه گلی غنی از آهن و سرکه نقاشی

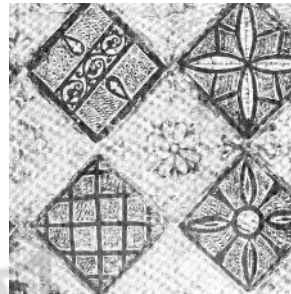
می‌کنند. در آخر، این قطعه مجدداً در کوره و در شرایط احیا و دمایی پایین‌تر، پخته می‌شود. پس از سرد شدن کوره، اگر همه مراحل کار، به درستی انجام شده باشد، با پاک کردن واسطه گلی از روی سطوح، جلای فلزی اثر قابل مشاهده می‌گردد. این شیوه ساخت لعاب لاستر را خمیره گلی^۲ نیز می‌نامند که در فرهنگ سرامیک ایرانی، زرین فام نامیده می‌شود. تفاوت این شیوه تزئین سرامیکی با دیگر شیوه‌های لاستر، قابلیت کشیدن خطوط نازک مثبت و منفی است که در بعضی مصادیق زرین فام از جمله در آثار مربوط به سبک مینیاتور کاشان دیده می‌شود. رنگ لعاب زرین فام به عوامل مختلفی «مخصوصاً به نسبت نقره و مس ترکیب لعاب و دمای ضمن آتش‌گیری» (واتسون ۱۳۸۲، ۲۸) وابسته است، اما رنگ حاصل، معمولاً «قهوه‌ای و مسی یا قهوه‌ای مایل به زرد است که رنگ طلایی بنفش و گاهی سبز را منعکس می‌سازد و رنگ یاقوتی به ندرت دیده می‌شود» (ویلسون ۱۳۶۷، ۱۴۵). چنانچه در منابع مختلف آمده، اولین نمونه کاربرد لعاب زرین فام روی شیشه‌ای متعلق به قرن دوم ه.ق دیده می‌شود که از شهر فسطاط مصر یافت شده است (تصویر ۱). اولین کاشی‌های زرین فام نیز، در سال ۲۴۸ ه.ق تولید و در مسجد قیروان نصب شدند (تصویر ۲ و ۳).

تصویر ۳: نمای کلی محراب مسجد قیروان (همان).

تصویر ۲: دو نما از کاشی‌های زرین فام مسجد قیروان (www.wikipedia.com).

تصویر ۱: جام شیشه‌ای با تزئین زرین فام، محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت (www.vam.ac.uk).

شاید بتوان یکی از دلایل توجه به لعاب زرین فام در دوران اسلامی را ته‌رنگ‌های گوناگون طلایی دانست. این مسأله خصوصاً با توجه به قواعد مربوط به عدم استفاده از ظروف طلا در احکام شرعی اسلام قابل توجه است، «زیرا با یک ظرف زرین فام ظریف می‌توان بدون ارتکاب گناه، از برق طلا بهره‌مند شد» (پوپ و اکرم ۱۳۸۷، ۱۷۳۴). بر اساس منابع موجود، ساخت و تکامل زرین فام را در سه دوره مشخص تاریخی تقسیم‌بندی کرده‌اند: زرین فام اولیه، زرین فام قرون میانی و زرین فام متأخر. با توجه به موضوع این مقاله، به بررسی زرین فام‌های اولیه خواهیم پرداخت.

۴. زرین فام‌های اولیه

زرین فام‌های متعلق به قرون سوم و چهارم ه.ق را که مقارن با دوران عباسیان در عراق و فاطمیون در مصر است، زرین فام‌های اولیه می‌نامند. بنا بر یافته‌های باستان‌شناسی، اولین نمونه‌های سفال زرین فام، به دوران عباسی تعلق دارد. عباسیان، دومین حکومت اسلامی هستند که پس از «برپیدن حکومت بنی امیه در سال ۷۵۰ میلادی یا ۱۳۲ ه.ق پایتخت خود را به شهر تازه تاسیس بغداد منتقل کردند» (فهروری ۱۳۸۸، ۱۰). از مراکز مهم تولید زرین فام این دوره، شهرهای سامرا، بصره و بغداد را می‌توان نام برد. سفالگران آن دوران در زمینه ساخت سفال به پیشرفت‌های دیگری چون تکنیک لعاب‌پران یا لعاب پاشیده^۳، لعاب سفید همراه با تزئینات آبی لاجورد، سبز و قهوه‌ای و همچنین تکنیک اسگرافیاتو^۴ دست یافته بودند.

دوره فاطمیون، دوره دیگری که می‌توان زرین فام اولیه را به آن نسبت داد. این سلسله، «ابتدا در تونس به قدرت رسیدند و سپس در سال ۹۶۹ میلادی یا ۳۹۵ ه.ق مصر را تصرف کرده و شهر قاهره را بنیاد نهادند و به سرعت قلمرو خویش را به سمت سوریه و دو شهر مدینه و مکه گسترش دادند» (همان، ۲۱). در این دوران، تولید زرین فام ادامه یافت به طوری که زرین فام‌های فاطمی با عنوان سبک زرین فام مصر شناخته می‌شوند. در آن سرزمین، «سفال‌های اولیه، دست‌کم از لحاظ ظاهری، شبیه سفال فلزآذین عباسی است که از عراق توسط تولونی‌ها در قرن نهم و دهم میلادی به مصر وارد شده است. سفالگران مصری سفال‌های فلزآذینی به مرغوبیت فلزآذین‌های عباسی ساختند، با نقش و نگاره‌های آبستره و گل و بنته‌های طبیعی‌تر، ولی با پذیرش فوری ترکیب‌های فیگوراتیو که هیچ ارتباطی با سبک پیکره‌های سفال فلزآذین عباسی نداشتند، به استقلال رسیدند» (گروه ۱۳۸۴، ۱۲۳).

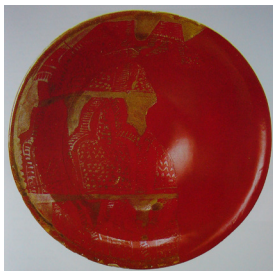
از آنجایی که در سفالینه‌های تقلیدی زرین فام، از نمونه‌های زرین فام دوران عباسی، تقلید و تأثیر انجام گرفته است، تنها زرین فام‌های این دوران بررسی می‌شوند. سفالینه‌های زرین فام اولیه را می‌توان از دو منظر فن‌شناسی و ریخت‌شناسی مورد بررسی قرار داد.

الف) سفالینه‌های زرین فام اولیه از منظر فن‌شناسی

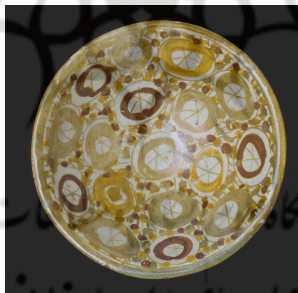
تلاش برای تولید زرین فام روی لعاب عموماً سفید رنگ توسط سفالگران این دوران را می‌توان در آثار به دست آمده از حفاری‌ها مشاهده نمود. «دو نوع لعاب سفید شیری، از حفاری‌ها شناخته شده است آنها با روش‌های مختلفی سفید شده‌اند. یکی از روش‌ها، لعاب قلیایی می‌باشد که اگر کاملاً پخته شود، شفاف می‌شود و در این حالت می‌تواند رنگ نخودی کرم بدنه را نشان بدهد. این لعاب، عمداً کمتر از حد معمول پخته می‌شود؛ در نتیجه گروهی از حباب‌های کوچک در دیواره لعاب جمع شده که باعث می‌شوند لعاب، کدر و مات و تا حدی سفید شود. روش دیگر، لعاب سفید با ذرات اکسید قلع به همراه سرب می‌باشد. ترکیبات سرب به لعاب کمک می‌کند تا ذوب شود و اکسید قلع که در لعاب به راحتی حل نمی‌شود، مانند ابری از ذرات ریز سفید رنگ در سراسر پوشش لعاب، باقی می‌ماند» (Caiger-Smith 1985, 28). در دوران عباسیان، محصولات وارداتی پرسلان، به دلیل عدم وجود خاک مناسب مورد تقلید قرار گرفتند. این نوع، از «گل سفال متراکم با رنگ روشن که خیلی بهتر از خاک رس‌های طبیعی در مصارف سنتی و قدیمی بود، ساخته شده‌اند که امروزه به بدنه سامرا معروف است» (Ibid).

از آنجایی که تکنیک اجرای زرین فام بسیار دشوار است، نمونه‌های ابتدایی، کم‌تر جلای فلزی را به نمایش می‌گذارند و هم‌چنین در نمونه‌های زرین فام یافت شده از درون خاک، به دلیل آسیب‌رسانی نمک‌های موجود در زمین، جلای فلزی به تدریج از بین رفته است (ویلسن آلن ۱۳۸۳، ۱۲). این نکته‌ای است که در مقایسه تطبیقی سفالینه‌های تقلیدی زرین فام باید مورد توجه قرار گیرد. مهم‌ترین ویژگی تکنیکی زرین فام اولیه، رنگ آنها می‌باشد که پیشرفت این نوع تکنیک را به نمایش می‌گذارد. از این رو، آنها را به سه گروه تقسیم می‌نمایند: گروه اول که تحت عنوان زرین فام‌های چندرنگ^۴ معرفی می‌شوند، روی زمینه لعاب شیری رنگ و با «دو یا سه رنگ زرین فام اُخرایی و قهوه‌ای» (گروه ۱۳۸۴، ۲۴) در کنار هم اجرا می‌گردند. در این نوع زرین فام، «به نظر می‌رسد که کنترل تکنیک چندرنگ بسیار مشکل و یا برای تولید زیاد، مقرون به صرفه نبوده است. زیرا نقوش فلز آذین به سرعت به رنگ‌های قهوه‌ای-طلایی و زرد تک‌رنگ محدود شده‌اند» (همان، ۱۲) (تصویر ۴).

گروه دوم که دارای زمینه قرمز می‌باشد، از انواع زرین فام‌های چندرنگ است، اما در کتاب سفال اسلامی با یک نمونه مواجه می‌شویم که «داری تشابهاتی با سفال‌های تک‌رنگ زرین فام می‌باشد. در این نمونه کنتراست ضعیفی بین یاقوتی زمینه، نقوش فلز آذین، دیده می‌شود» (گروه ۱۳۸۴، ۳۵) (تصویر ۵). کایگر اسمیت معتقد است که این نوع لعاب ممکن است اتفاقی تولید شده باشد (Caiger-Smith 1985, 29). سفالینه‌های زرین فام تک‌رنگ^۵ در گروه سوم جای می‌گیرند که از یک رنگ قهوه‌ای-طلایی و سبز زیتونی و زرد روی زمینه شیری یا سفید رنگ استفاده شده است (تصویر ۶).

تصویر ۵: نمونه‌ای از زرین فام با زمینه یاقوتی (گروه ۱۳۸۴، ۱۹).

تصویر ۴: دو کاسه زرین فام چندرنگ، به ترتیب از راست: محفوظ در موزه فیتزویلیام (www.vam.ac.uk) و موزه ویکتوریا و آلبرت (www.fitzmuseum.cam.ac.uk).

تصویر ۶: راست) زرین فام تک‌رنگ سبز زیتونی (Pancaroglu 2007, 51) چپ) زرین فام قهوه‌ای-طلایی (www.metmuseum.org).

ب) سفالینه‌های زرین فام اولیه از منظر ریخت‌شناسی

فرم بیش‌تر ظروف زرین فام اولیه، منحنی، کم‌عمق و لبه‌دار است که با روش چرخ ساخته و پایه آنها به صورت حلقه توخالی شکل داده شده است. در اکثر نمونه‌ها، وجود نقوش دالبری روی لبه ظروف مشاهده می‌شود و علاوه بر داخل، خارج آنها نیز با این تکنیک تزیین گردیده است (تصویر ۷). نقش، ویژگی دیگری است که پیشرفت این تکنیک را به نمایش می‌گذارد. واتسون درباره نقوش زرین فام‌های دوران عباسیان می‌گوید: «منشاء الهام طرح‌های زرین فام چند نوع هستند که از فلزکاری، تزیینات معماری و منسوجات گرفته شده‌اند» (Watson 2004, 183).

تصویر ۷: چندین نما از یک کاسه زرین فام (jameelcentre.ashmolean.org).

در اولین نمونه‌های زرین فام، «به جز موارد نادر روی چند کاشی، به ندرت طرح‌های فیگوراتیو مشاهده می‌شود». (Caiger-Smith 1985, 24) از این رو، طرح زرین فام چندرنگ، ابتدا شامل «ارائه ضعیف از برگ‌های نخل، گل، دانه، نوک هالالی (برجستگی‌های مخروطی شکل)، چرخ و انواع طرح‌های شاخ و برگ که همه به صورت آزادانه کشیده شده است تا جایی که این نقوش به عنوان انتزاعی مطرح می‌شوند» (Ibid) (تصویر ۸).

تصویر ۸: راست) کاسه زرین فام با تزیینات برگ و نقش ماهه‌ها (Fehervari 2000, 43). چپ) کاسه زرین فام با تزیینات شاخ و برگ (www.christies.com).

اما زرین فام تک‌رنگ، «بیشتر تزیینات پیکره‌های انسانی، حیوانی و یا نقوش پرندگان» (فهروری ۱۳۸۸، ۱۱) همراه با «کتیبه‌های کوتاه» (Pancaroglu 2007, 49) را شامل می‌شود (تصویر ۹). معمولاً به نظر می‌رسد نقش حیوانات و انسان به صورت منفرد نشان داده شده‌اند و مرکز یک ترکیب ساده را اشغال می‌کنند. نقوش پرندگان چه به تنهایی، چه جفت، ارتباط بصری مناسبی را با گودی کاسه‌های کوچک و بزرگ برقرار می‌کنند، در حالی که تصویر چهارپایان و انسان، انطباق کمتری با شکل ظروف دارند (Ibid). اگرچه، «میزان ساده‌گرایی اغلب سبب می‌شود که گونه پرندگان به سختی تشخیص داده شود اما در میان پرندگان، نقش طاووس مکرر به تصویر کشیده شده است» (Ibid). (تصویر ۱۰). زمینه زرین فام‌های اولیه، با نقش مایه «الگوهای کوچک، خط تیره، چشم طاووسی»^۱ (دایره با مرکز طلایی)، نوارها، تکثیر متقاطع» (Caiger-Smith 1985, 24) و هم‌چنین «زمینه V شکل، نقطه، حرکات چرخشی خطوط زیگزاگ» (Mason 2004, 53) پوشیده می‌شد.

تصویر ۹: راست) کاسه زرین فام با نقش پرند (Pancaroglu 2007, 52). مرکز) کاسه زرین فام با نقش حیوانی (Ibid, 48). چپ) کاسه زرین فام با نقش انسانی (Caiger-Smith 1985, 32).

تصویر ۱۰: راست) کاسه زرین فام با نقش طاووس (Fehervari 2000, 47)،
چپ) کاسه زرین فام دارای نقش طاووس (Pancaroglu 2007, 49).

۵. شناخت سفالینه‌های تقلیدی زرین فام

برای شناخت این سفالینه‌ها، به آگاهی از شیوه انجام کار تکنیک دیگری غیر از شیوه خمیره گلی مورد استفاده در لعاب لاستر نیاز است. از این رو، جهت شناخت بهتر این تکنیک می‌توان گفت که سفالینه‌های تقلیدی زرین فام یکی از انواع تزیینات تکنیک گلابه‌ای می‌باشند. گلابه که در برخی منابع اسلیپ^۱ یا انگوب^۲ نامیده می‌شود، در واقع پوشش گلی است که جهت تغییر رنگ زمینه اثر سفالی، مورد استفاده قرار می‌گیرد. گلابه «در رنگهای مختلفی به کار برده می‌شد، ولی غالباً به رنگ سفید یا شیری بوده است» (کریمی و کیانی ۱۳۶۴، ۱۶).

ایران دارای پیشینه‌ای طولانی در استفاده از تکنیک گلابه است و سفالگران ایرانی از دوران نوسنگی تا دوره اسلامی، این تکنیک را روی سفالینه‌ها اجرا می‌نمودند. اما به دلیل کاربرد گسترده این نوع تکنیک در دوران سامانیان، این گروه سفال به نام سفال سامانی معرفی می‌شود. سامانیان یکی از سلسله‌های مهم بخش شرقی جهان اسلام در سده‌های نخستین اسلامی بودند (کیانی ۱۳۵۷، ۱۵). در این دوران، انواع هنرها به ویژه سفالگری رونق چشم‌گیری یافت و از آن جمله، می‌توان به تکامل سفالینه‌های گلابه‌ای اشاره نمود. از مراکز اصلی تولید این محصولات در این دوران، می‌توان نیشابور را نام برد.

به نظر می‌رسد «اگرچه سفالگران، اسرار نقاشی زرین فام را در اختیار نداشتند، به دلیل علاقه و تقاضای زیاد برای این گونه سفال‌ها، تلاش خود را برای تقلید از هر دو نوع زرین فام اولیه به کار بردند» (Fehervari 2000, 63). از این رو، هنرمندان سفالگر به تولید سفالینه‌های مشابه پرداختند. در نتیجه، با ابتکار و نوآوری، شیوه‌های محلی را با تکنیک‌های وارداتی درآمیختند و روش جدیدی را ابداع نمودند و با جایگزین کردن گلابه‌های رنگی به جای رنگ‌های زرین فام و هم‌چنین گلابه سفید به جای لعاب سفید، به تکنیک زرین فام تقلیدی دست یافتند. این سفالینه‌ها را نیز می‌توان از دو منظر فن‌شناسی و ریخت‌شناسی مورد بررسی قرار داد.

الف) سفالینه‌های تقلیدی زرین فام از منظر فن‌شناسی

در این نوع تزیینی، ابتدا به وسیله انگوب‌های رنگی که حاوی اکسیدهای فلزی هم‌چون آهن، منگنز و کروم هستند، روی زمینه گلابه سفید یا شیری را نقاشی کرده و سپس، سطح آن را با لعاب شفاف سربی می‌پوشانند و در شرایط اکسیداسیون پخت می‌کنند. در این نوع از سفالینه‌ها، هیچ‌گونه جلای فلزی دیده نمی‌شود و تنها گلابه‌های رنگی، رنگ‌هایی مشابه رنگ‌های زرین فام اما بدون تالو را ایجاد می‌کنند.

سفالگران نیشابوری، در سفالینه‌های تقلیدی زرین فام، رنگ را به دو گونه مورد استفاده قرار می‌دادند. در گروه اول که با عنوان تقلیدی‌های چندرنگ مطرح می‌شوند، از گلابه‌های قهوه‌ای شکلاتی و زرد-قهوه‌ای آهن، ارغوانی مایل به سیاه، سیاه و سیاه مایل به قهوه‌ای استفاده می‌شود که گاهی این رنگ‌ها در کنار هم مشاهده می‌شوند (گروه ۱۳۸۴، ۵۱ و ۵۳) (تصویر ۱۱).

گروه دوم، سفالینه‌های تقلیدی تک‌رنگ می‌باشند. در این نوع، از گلابه سبز و هم‌چنین رنگ قهوه‌ای مایل به سبز که «در صورت پخت بیش از حد، رنگ زرد را به لعاب پس می‌دهد» (همان، ۵۱)، بر زمینه سفید مایل به زرد استفاده کرده‌اند که جلوه نهایی، تمایل بیش‌تری به زرین فام‌های تک‌رنگ سبز زیتونی و طلایی را نشان می‌دهد (تصویر ۱۲).

مناح
پهن‌های
ایران

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹

۳۲

تصویر ۱۲: راست) کاسه تقلیدی زرین فام تک‌رنگ (www.bonhams.com)،
چپ) کاسه تقلیدی زرین فام تک‌رنگ (گروه ۱۳۸۴، ۵۹).

تصویر ۱۱: راست) کاسه تقلیدی زرین فام چندرنگ،
چپ) کاسه تقلیدی زرین فام چندرنگ (www.bonhams.com).

از جمله نکات مشهود در مورد ظروف تقلیدی زرین فام، استفاده از بدنه‌های سفال نخودی می‌باشد که با گلابه سفید یا شیری پوشیده شده‌اند. اما در زرین فام‌های اولیه، بدنه‌ها با لعاب سفید مات پوشانده شده‌اند. نکته دیگر این است که در نوع تقلیدی زرین فام از گلابه‌های رنگی حاوی اکسیدهای فلزی جهت تزئین استفاده شده است و همچنین یک‌بار در شرایط اکسیداسیون پخته و رنگ‌های تولید شده هیچ‌گونه جلای فلزی ندارند اما در زرین فام، از نمک‌های نقره و مس و یک واسطه گلی استفاده می‌شود و یک پخت آن در شرایط احیا صورت می‌گیرد که بر اثر آن، لعاب دارای جلای فلزی می‌شود.

تصویر ۱۳: کاسه منسوب به زرین فام دوره عباسی
(www.asianartnewspaper.com).

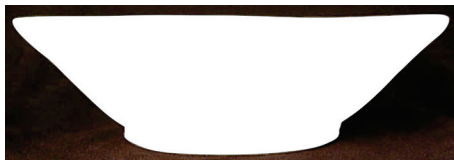
در نمونه‌هایی از زرین فام به دلیل عدم احیای کامل لعاب، جلای فلزی روی آثار ایجاد نشده است و همین نکته موجب شباهت بسیار میان سفالینه‌های تقلیدی زرین فام با زرین فام‌های اولیه می‌شود و تشخیص آنها از یکدیگر را دشوار می‌سازد. به عنوان مثال، تکنیک تزئینی ظرف تصویر (۱۳)، زرین فام دوران عباسی معرفی شده است، اما با توجه به جزئیات ظاهری اثر، از جمله نوع خطوط و رنگ آن، می‌توان این عنوان را رد نموده و شاید بتوان آن را در گروه سفال گلابه‌ای و تقلیدی زرین فام جای داد.

رنگ‌ها یکی از مهم‌ترین وجوه تشابه بین دو تکنیک می‌باشند. با توجه به آثار موجود، در نوع تقلیدی زرین فام، تقریباً همه رنگ‌های زرین فام به جز رنگ یاقوتی مورد تقلید قرار گرفته‌اند. در تکنیک تقلیدی زرین فام، از گلابه برای نقاشی استفاده می‌شود و ممکن است سطح ظروف صاف و یک‌دست نباشد، در حالی که در تکنیک زرین فام، به دلیل نفوذ اتم‌های نقره روی لعاب زمینه، سطح ظروف صاف می‌باشد.

ب) سفالینه‌های تقلیدی زرین فام از منظر ریخت‌شناسی

فرم غالب در نمونه‌های ظروف تقلیدی زرین فام، کاسه‌ها می‌باشند. تنها در برخی نمونه‌ها، لبه ظرف به صورت ظریف به بیرون برگشته است. با مشاهده نمونه‌های موجود می‌توان دریافت که این ظروف با روش چرخکاری ساخته شده و پایه آنها دارای ارتفاع کوتاهی است. همچنین دیواره‌های داخلی و خارجی برخی ظروف، با این تکنیک مزین شده است (تصویر ۱۴). نقوش به کار رفته در این نوع سفالینه‌ها، شامل سه گونه است: نقوش تزئینی، نقوش پیکره‌ای و نقوش کتیبه‌ای.

نقوش تزئینی اصلی شامل گل و بوته، برگ‌های نخل و نوک هلالی، بیچک‌ها و نقوش انتزاعی می‌باشند. در برخی نمونه‌ها نیز در حاشیه لبه ظرف، نقش دالبری دیده می‌شود. تزئینات متداول مورد استفاده در زمینه عبارت‌اند از: نقش مایه‌های نقطه، خط، چشم طاووسی، نقش V شکل و همچنین استفاده از قاب‌بندی برای پر کردن فضاهای خالی. نقوش پیکره‌ای شامل نقش مایه‌های انسانی، حیوانی و پرندگان می‌باشند. در سفالینه‌های تقلیدی زرین فام، نقوش کتیبه‌ای شامل یک یا چند کلمه، گاه همراه دیگر نقوش تزئینی و گاه به تنهایی، به عنوان یک عنصر تزئینی مشاهده می‌شوند. در نقوش این سفالینه‌ها، اگرچه با نمونه‌های حیوانی و انسانی، کمتر مواجه می‌شویم اما پرندگان به تصویر کشیده شده، متنوع هستند (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

تصویر ۱۴: کاسه تقلیدی زرین فام، محفوظ در موزه متروپلیتن.

تصویر ۱۶: راست) کاسه تقلیدی زرین فام منقوش با نقش انسانی (Pancaroglu 2007, 75)،
 مرکز) کاسه تقلیدی زرین فام منقوش با نقش عقاب (Fehervari 2000, 63)،
 چپ) کاسه تقلیدی زرین فام منقوش با نقش طاووس (Pancaroglu 2007, 74).

تصویر ۱۵: راست) کاسه تقلیدی زرین فام (گروه ۵۸، ۱۳۸۴)،
 چپ) کاسه تقلیدی زرین فام (همان).

بر اساس نمونه‌های موجود، می‌توان شباهت‌ها و تفاوت‌های ظروف زرین فام دوره عباسی و سفالینه‌های تقلیدی زرین فام ایران را این گونه بیان کرد: ظروف زرین فام، اغلب به فرم کاسه‌هایی دارای دیواره‌هایی با شیب ملایم هستند که گرداگرد لبه آنها با دالبری‌ها تزئین شده است اما در آثار تقلیدی زرین فام، بیش‌تر نمونه‌ها، دارای دیواره‌هایی با شیب نسبتاً تند هستند (تصویر ۱۷) و در برخی آثار، دالبری‌های خاص زرین فام‌های دوره عباسی در آنها دیده نمی‌شود. ترکیب بندی اکثر نقوش تقلیدی زرین فام (مانند زرین فام‌های اولیه) با فرم ظروف هماهنگ است اما در ارائه نقوش، به دلیل نوع خاص ماده به کار رفته برای نقاشی، نسبت به زرین فام‌های اولیه، ضخامت خطوط بیش‌تر است (تصویر ۱۸). تعدد نقوش ظروف تقلیدی زرین فام به ترتیب فراوانی، شامل نقوش پرندگان، نقوش تزیینی، نقوش انسانی و نقوش چهارپایان همراه با کتیبه‌های کوتاه می‌باشد اما در زرین فام‌های اولیه، علاوه بر نقوش ذکر شده، تصاویری از ظروف (تصویر ۱۹) نیز دیده می‌شود.

به رغم شباهت‌های تزیینی نمونه‌های تقلیدی زرین فام و زرین فام‌های اولیه، با ظروفی روبرو می‌شویم که هم در تزئینات و هم در فرم، دارای تفاوت‌های فاحشی می‌باشند. در واقع، هنرمندان نیشابوری هنر سرزمین خود را با خصوصیات بصری تکنیک زرین فام می‌آمیزند. مانند ظرف تصویر (۲۰) که هنرمند، از عنصر خط به عنوان نقش تزیین مستقل استفاده نموده است یا همانند تصویر (۲۱) که موضوع اثر، همان موضوع رایج در زرین فام‌های اولیه است اما با سبک جدید و خاص سفالگران نیشابور به تصویر کشیده است (Pancaroglu 2007, 77).

جهت شناخت بهتر شباهت‌ها و تفاوت‌های سفالینه‌های تقلیدی زرین فام و زرین فام‌های اولیه، به دسته‌بندی اطلاعات موجود نیاز داریم که در جدول (۱) تنظیم شده است. در این راستا، سفالینه‌های گلابه‌ای که با نمونه‌های زرین فام اولیه در رنگ مشابه هستند، انتخاب شده‌اند. از قرار دادن نمونه‌های تکراری در جدول اجتناب شده است. لازم است به این نکته توجه شود که ممکن است از یک نمونه زرین فام، چندین بار تقلید صورت گرفته باشد و هر تقلید، در یکی از وجوه رنگ، فرم و نقش مایه با نمونه زرین فام مشابه باشد و هم‌چنین امکان دارد که سفالینه‌های تقلیدی زرین فام، نمونه مشابه زرین فام نداشته باشند یا نمونه‌های مشابه احتمالی، تاکنون یافت نشده باشند.

تصویر ۱۸: مقایسه نوع خطوط در کاسه‌های زرین فام (راست) و تقلیدی زرین فام (چپ).

تصویر ۱۷: راست) کاسه تقلیدی زرین فام (Watson 2004, 239)،
 چپ) کاسه زرین فام (Ibid, 195).

تصویر ۲۱: کاسه تقلیدی زرین فام با نقش انسان (Pancaroglu 2007, 76).

تصویر ۲۰: کاسه تقلیدی زرین فام با عنصر خط (گروه ۵۸، ۱۳۸۴).

تصویر ۱۹: کاسه زرین فام با نقش ظرف (Watson 2004, 195).

جدول ۱: مقایسه تطبیقی زرین‌فام‌های اولیه و سفال تقلیدی زرین‌فام (نگارنده).

نمونه زرین‌فام	منطقه تولید	نمونه تقلیدی زرین‌فام	منطقه تولید	تقلید				توضیحات
				رنگ	فرم	نقش	نقش مایه	
	عراق		ایران	عدم تشابه	تصویری یافت نشد	مشابه	مشابه	تصویری از فرم ظروف تقلیدی و زرین‌فام یافت نشد.
	بین‌النهرین		ایران، نیشابور	مشابه	تصویری یافت نشد	مشابه	عدم تشابه	تصویری از فرم ظروف زرین‌فام یافت نشد.
	عراق		ایران یا ماورالنهر	عدم تشابه	تصویری یافت شد	مشابه	مشابه	تصویری از فرم ظروف زرین‌فام یافت نشد.
	مصر		ایران، نیشابور	عدم تشابه	تصویری یافت نشد	مشابه	مشابه	تصویری از فرم ظروف زرین‌فام عباسی یافت نشد. زرین‌فام یافت شده از دوره فاطمیان می‌باشد.
	عراق، احتمالاً بصره		ایران	عدم تشابه	تصویری یافت نشد	مشابه	عدم تشابه	تصویری از فرم ظروف زرین‌فام یافت نشد.
	عراق		ایران، نیشابور	عدم تشابه	عدم تشابه	مشابه	مشابه	

	عراق		ایران، نیشابور	تصویری یافت نشد	عدم تشابه	مشابه	مشابه	تصویر رنگی از طرف زرین فام یافت نشد.
	عراق		ایران، نیشابور	عدم تشابه	تصویری یافت نشد	مشابه	مشابه	از نمونه تقلیدی، تصویری یافت نشد.
نمونه‌ای یافت نشد	-		شرق ایران، نیشابور	مشابه	مشابه	مشابه	عدم تشابه	مشابه در رنگ و فرم یعنی تقلید از رنگ و فرم تکنیک زرین فام می‌باشد.
نمونه‌ای یافت نشد	-		نیشابور یا سمرقند	مشابه	عدم تشابه	مشابه	عدم تشابه	
نمونه‌ای یافت نشد	-		نیشابور یا سمرقند	مشابه	عدم تشابه	عدم تشابه	عدم تشابه	
نمونه‌ای یافت نشد	-		ایران	مشابه	مشابه	عدم تشابه	مشابه	
نمونه‌ای یافت نشد	-		ایران، نیشابور	مشابه	عدم تشابه	عدم تشابه	عدم تشابه	

۱۲. نتیجه‌گیری

در مطالعه سفال اسلامی باید به مرزهای جغرافیای اسلامی توجه نمود. اگرچه، امروزه منطقه تولید ظروف تقلیدی زرین فام در نیشابور و مرکز تولید زرین فام‌های اولیه در عراق جای می‌گیرند، اما از یاد نبریم که در سده‌های آغازین اسلامی، مرزهای جغرافیایی منطبق با مرزهای کنونی نبودند. درحقیقت می‌بایست از واژه‌هایی که سفالینه‌های عباسی را به منطقه جغرافیایی عراق کنونی منسوب می‌کنند، پرهیز نموده یا دست کم این مورد

تذکر داده شود که تمامی این تولیدات در جغرافیای واحد اسلامی شکل گرفته‌اند.

سفالینه‌های تقلیدی زرین‌فام، نتیجه تمایل و گرایش هنرمندان نیشابوری به سفال‌های زرین‌فام دوران عباسیان می‌باشند. از آنجا که این سفالگران، دانش کافی ساخت تکنیک زرین‌فام را نداشتند، به تولید تقلیدی‌های زرین‌فام دست زدند. سفالگران، ابتدا به تقلید صرف ویژگی‌های ظاهری نمونه‌های زرین‌فام پرداختند تا جایی که تقلید در رنگ، نقش و فرم ظروف به حدی رسیده است که برخی نمونه‌های تقلیدی زرین‌فام به سختی از سفالینه‌های زرین‌فام اولیه قابل تشخیص می‌باشند. شاید یکی از دلایل این امر، عدم تالالوی نمونه‌های اولیه زرین‌فام باشد. به مرور زمان، تقلیدی‌های زرین‌فام در نقش و رنگ به زرین‌فام‌های اولیه پایبند شدند اما در نهایت با کاربرد تصاویر جدید، این تقلید به رنگ زرین‌فام‌های اولیه محدود گردید. در نتیجه می‌توان گفت که اولویت هنرمندان نیشابوری در ابتدا، تقلید از ویژگی‌های ظاهری و رنگ زرین‌فام‌های اولیه می‌باشد هر چند به این منظور، ابتدا نقوش و فرم را مورد تقلید قرار دادند.

پی‌نوشت‌ها

1. Lustre

2. Clay Past

۳. لعاب پاشیده: نوعی تکنیک تزئینی سفال که ابتدا سطح را با لعابی به رنگ سفید می‌پوشانند و سپس با نقطه‌گذاری و یا با کشیدن و چکاندن لعاب‌های مختلف از جمله لعاب سربی و یا اکسیدهای رنگی روی سطح و قرار دادن اثر در کوره، تلاش می‌شد سطوح رنگی و نقوش نامنظم بر سطح سفالینه ایجاد شود (هژبری و اکبری ۱۳۹۳، ۶).

۴. اسگرافیاتو: تکنیک حکاکی و تراشیدن سطح سفال و یا گلابه را گویند.

۵. پرسلان: یک نوع چینی سفید رنگ سخت و غیرقابل نفوذ می‌باشد (مسعود ۱۳۷۶، ۳۵۸).

6. Polychrome

7. Monochrome

8. Peacock Eyes

۹. انگوب (Engob): پوششی از دوغاب سفید یا رنگی که بر روی بدنه‌های متخلخل برای ایجاد ظاهری بهتر زده شده و گاهی مواقع یک لایه لعاب بر روی آنها زده می‌شود» (همان، ۳۰).

۱۰. اسلیپ (Slip): به معنای سوسپانسیونی از خاک یا مواد دیگر سرامیکی در آب است که معمولاً دیفلاکونت به آن اضافه می‌کنند تا ذرات، پخش شده و از ته‌نشین شدن آنها جلوگیری شود و منظور از ظروف اسلیپ (slipware)، ظروف چینی اولیه است که از بدنه قرمز و لعاب سربی تشکیل شده و با دوغاب سفید یا رنگی تزئین می‌شد (همان، ۸۰).

منابع

- پوپ، آرتور اپهام، و فیلیس اکرم. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران از دوران پیش از اسلام تا امروز. ج. ۴، سفالگری، خوشنویسی و کتیبه‌آرایی. ترجمه نجف دریابندری [و دیگران]. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- توحیدی، فائق. ۱۳۸۷. فن و هنر سفالگری. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- عباسیان، میرمحمد. ۱۳۷۰. صنعت لعاب‌سازی و رنگهای آن. تهران: گوتنبرگ.
- فهدوری، گزا. ۱۳۸۸. سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت، ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۵۷. سفال ایرانی. مجموعه نخست‌وزیری. تهران: انتشارات نخست‌وزیری.
- کیانی، محمدیوسف، و فاطمه کریمی. ۱۳۶۴. هنر سفالگری دوره اسلامی ایران. تهران: مرکز باستان‌شناسی.
- گروه، ارنست. ج. ۱۳۸۴. مجموعه هنر اسلامی. ج. ۷، سفال اسلامی. ترجمه فرناز حابری. تهران: کارنگ.
- مسعود، ابراهیم. ۱۳۷۶. دائرةالمعارف سرامیک. شیراز: نوید شیراز.
- واتسون، الیور. ۱۳۸۲. سفال زرین‌فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری. تهران: سروش.
- ویلسون، ج. کریستی. ۱۳۶۷. تاریخ صنایع ایران. ترجمه عبدالله فریار. تهران: فرهنگسرا.
- ویلسن آلن، جیمز. ۱۳۸۷. سفالگری در خاورمیانه از آغاز تا دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- ویلسن آلن، جیمز. ۱۳۸۳. سفالگری اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- هژبری، احسان، و عباس اکبری. ۱۳۹۳. «بررسی تکنیک لعاب پاشیده در سفالینه‌های ایران و چین.» دوفصلنامه هنرهای کاربردی. ش. ۴: ۵-۱۴.

- Caiger-Smith, A. 1985. *Luster pottery: Technique, Tradition and Innovation in Islamic and the Western World*. London: Faber & Faber.
- Fehervari, Geza. 2000. *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*. London : I.B. Tauris.
- Mason, Robert. 2004. *Shine like the Sun: Lustre-Painted and Associated Pottery from the Medieval Middle East*. Mazda Publishers in Association with Royal Ontario Museum.
- Pancaroglu, Oya. 2007. *Perpetual Glory: Medieval Islamic Ceramic from the Harvey B. Plotnick Collection*. New Haven and London: The Art Institute of Chicago Yale University Press.
- Watson, Oliver. 2004. *Ceramic from Islamic Lands*. New York: Thames & Hudson.
- jameelcentre.ashmolean.org
- www.asianartnewspaper.com
- www.bonhams.com
- www.christies.com
- www.fitzmuseum.cam.ac.uk
- www.metmuseum.org
- www.vam.ac.uk
- www.wikipedia.com

■ Recognition of Lustered Pottery of the 3rd and 4th Centuries AH/AD 9th and 10th Centuries from the Imitated Ones

Zahrā Inānlu Moqaddam

MA in Islamic art

E-mail: z_moghaddam62@yahoo.com

Receive Date: 22 August 2020 , Accept Date: 7 January 2021

Luster is an innovative decorative technique applied in the Islamic era. The imitative technique of luster glaze is the result of efforts of some potters to imitate the visual features of the earlier luster. The two techniques differ in their production methods, but have many similarities in terms of physical characteristics of the works, including color, pattern, and in some cases, form. Such similarities have led to misrepresentation of luster imitated pottery in some cases with the earlier products of this kind. This descriptive-analytical study tries to identify the characteristics of both methods and to correct misconceptions. To collect the information for the research, library method has been applied and the results show that luster imitated pottery was the result of the desire and tendency of Nishapur artists towards producing works similar to lustered pottery of the Abbasid period, however done in different ways due to the lack of access to luster production knowledge. At the beginning, potters tried to fully imitate the appearance of the original luster samples, but similarities between the works diminished over time and the imitation became limited to technique and color of the products.

Keywords: Islamic Pottery, Lustre, Imitation, Early Lustre, Nishapur, Abbasid Period.

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مناظر
پرتال

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹